

ΠΕΡΙ ΤΟ ΕΠΑΡΧΙΚΟΝ ΒΙΒΛΙΟΝ

Α' - ΤΕΤΑΡΤΗΡΟΝ

Ἐκ τῆς ἐν ἔτει 1893 πρώτης δημοσιεύσεως τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου, ἐν ᾧ τὸ τεταρτηρὸν τετράκις ἀπαντᾷ, τὰ σχετικὰ μὲ τὸ βυζαντινὸν τοῦτο νόμισμα προβλήματα δὲν ἔπαυσαν νὰ ἀπασχολοῦν τὴν ἔρευναν ¹.

Κατὰ τὴν σχετικῶς νεωτέραν θεωρίαν τοῦ F. Dworschak ², ἣν κατὰ βάσιν μετὰ τινων συμπληρώσεων ἀποδέχεται ὁ R. Lopez, *τεταρτηρὸν* μὲν εἶναι ὁ βυζαντινὸς solidus, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐλλείπει χρυσὸς ἴσος πρὸς τὸ τέταρτον τοῦ scripulum, δύο δὲ *τετάρτων νόμισμα*, ὅπερ ἐπίσης ἀπαντᾷ εἰς τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον, εἶναι ὁ solidus, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐλλείπει χρυσὸς βάρους ἡμίσεος scripulum. Δεδομένου ὅτι τὸ θεωρητικὸν βᾶρος τοῦ ἀκεραίου solidus εἶναι 4,55 γρ. χρυσοῦ, τὸ δὲ scripulum εἶναι ρωμαϊκὸν νομισματικὸν μέτρον ἴσον πρὸς 1,137 γρ., ἔπεται, κατὰ τὴν θεωρίαν τῶν Dworschak - Lopez, ὅτι τὸ τεταρτηρὸν εἶναι solidus βάρους 4,266 γρ. Κατὰ τῆς θεωρίας ταύτης παραμένουν ἰσχυραὶ αἱ ἕπ' ἐμοῦ διατυπωθεῖσαι ἤδη ἐν ἔτει 1939 ἀντιρρήσεις, ἅς, ὡς βλέπω, συμμερίζεται ἐν μέρει τοῦλάχιστον ὁ V. Laurent ³ καὶ ἀπὸ τῶν ὁποίων δὲν ἔχω κανένα λόγον νὰ ἀποστῶ, τοσοῦτω μᾶλλον ὅσῳ οὐδεὶς μέχρι τοῦδε ἐπεχείρησε τὴν ἀνασκευὴν των, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἐπ' ἐσχάτων τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Dworschak ἀποδεχθέντος καὶ συμπληρώσαντος Lopez, ὅστις φαίνεται ἀγνοῶν τὴν, ἐν ἧ

¹ Βλ. τὴν βιβλιογραφίαν παρὰ Α. Χριστοφιλοπούλω, Τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ, Ἀθῆναι 1935, σελ. 21 ἐπ., τοῦ αὐτοῦ, Ζητήματά τινα ἐκ τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου, ἐν Ἑλληνικά, τόμ. 11 (1939), σελ. 127 ἐπ., εἰς ἣν πρόσθετες: Α. Frolov, Les noms des monnaies dans le Typicon de Pantocrator, ἐν Byzantinoslavica, τόμ. 10 (1949), σελ. 251 ἐπ., R. S. Lopez, La crise du besant au Xe siècle et la date du Livre du préfet, ἐν Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, τόμ. 10 (1950), σελ. 403 - 418, V. Laurent, Bulletin de numismatique byzantine (1940 - 1949), ἐν Revue des études byzantines, τόμ. 9 (1951), σελ. 204 - 205.

² F. Dworschak, Studien zum byzantinischen Münzwesen, ἐν Numismatische Zeitschrift, N. F., τόμ. 29 (1936), σελ. 77 - 81.

³ Ἐνθ' ἀνωτ.

διετυπώθησαν αἱ ἀντιρρήσεις, μελέτην μου. Πρὸς ἀποφυγὴν ἀσκόπου μακρογορίας παραπέμπω τὸν ἀναγνώστην εἰς τὰ αὐτόθι ὑπ' ἐμοῦ ἐκτιθέμενα σὺν τῇ προσθήκῃ ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν Dworschak – Lopez διατυπωθεῖσα ἄποψις εὐρίσκεται εἰς εὐθείαν ἀντίθεσιν πρὸς τήν, περὶ ἧς κατωτέρω, πληροφορίαν τοῦ πολυτίστορος Ἰωάννου Τζέτζη, καθ' ἣν τὸ τεταρτηρὸν ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ τέταρτον τοῦ solidus.

Ἡ σημερινὴ κατάστασις τῶν νομισματικῶν καὶ φιλολογικῶν πηγῶν δὲν ἐπιτρέπει, νομίζω, τὴν ὀριστικὴν λύσιν τοῦ προβλήματος καὶ μόνον ὡς ἀπλῆν ὑπόθεσιν προτείνω τὴν ἀκόλουθον ἐξήγησιν, παρουσιάζουσαν τὸ πλεονέκτημα νὰ ἐναρμονίζηται πρὸς τὰ δεδομένα ὄλων τῶν πηγῶν καὶ τῆς ὁποίας ὁ πυρὴν εὐρίσκεται, ἐὰν καλῶς τὰς ἠννόησα, εἰς τὰς συντόμους μὲν ἀλλὰ λίαν εὐστόχους παρατηρήσεις τοῦ V. Laurent. Ὑποθέτω δηλ. ὅτι *τεταρτηρὸν* καὶ *δύο τετάρτων νόμισμα* ἐκλήθησαν, ὡς καὶ ἐκ τοῦ ὀνόματος φαίνεται, νομίσματα μὲ ὀνομαστικὴν ἀξίαν ἴσην πρὸς τὸ τέταρτον ἢ τὸ ἡμισυ νομισματικῆς μονάδος ἀλλὰ μὲ μεταλλικὴν περιοριστικὴν σημαντικῶς κατωτέραν. Πρόκειται δηλ. ἐν ἄλλοις λόγοις περὶ κερμάτων (billon, Scheidemünze) κατὰ τὴν σύγχρονον νομισματικὴν ὀρολογίαν. Περαιτέρω δέχομαι ὅτι κέρματα μὲ ὀνομαστικὴν ἀξίαν τὸ τέταρτον ἢ τὸ ἡμισυ ἐκόπησαν οὐ μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὴν κυρίαν νομισματικὴν μονάδα, τὸν solidus, ἀλλὰ καὶ τὰς ὑποδιαρέσεις αὐτῆς, ἄγνωστον ὅμως ποίας ἀκριβῶς.

Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται πρῶτον ἡ ἐν τῷ Ἐπαρχικῷ βιβλίῳ ἀπειλὴ ποινῆς κατὰ τῶν ἐπαγγελματιῶν ἐκείνων, οἵτινες «ἀποστρέφωσι τεταρτηρὸν ἢ δύο τετάρτων νόμισμα τὸ τὸν βασιλικὸν χαρακτηρὰ ἀκίβδηλον ἔχον»¹, τ.ἔ., συμφώνως πρὸς τὴν κρατοῦσαν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου, κατὰ τῶν ἀρνούμενων νὰ δεχθῶσιν εἰς τὰς συναλλαγὰς τεταρτηρὰ ἢ δύο τετάρτων νομίσματα. Τὸ ἐκ τῆς ἀρνήσεως ἐπιδικώμενον συμφέρον εἶναι εὐνόητον, δεδομένου ὅτι πρόκειται περὶ κερμάτων, τῶν ὁποίων τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς τὴν μεταξὺ τῆς μεταλλικῆς καὶ τῆς ὀνομαστικῆς τῶν ἀξίας ὑφισταμένην διαφορὰν, τῆς πρώτης οὔσης σημαντικῶς κατωτέρας τῆς δευτέρας. Ἡ διάταξις τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου εἶναι παρομοία πρὸς τὰς ἐν ταῖς νεωτέραις νομισματικαῖς νομοθεσίαις ἀπαντώσας, αἵτινες ἐπιβάλλουν ὁσαύτως ὑπὸ καθεστῶς ἐλευθέρας (οὐχὶ ἀναγκαστικῆς) κυκλοφορίας τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ κοινοῦ πρὸς ἀποδοχὴν, εἰ καὶ εἰς περιορισμένην ποσότητα, τῶν κερμάτων².

¹ Ἐπαρχικόν, Θ' 5, Γ' 4, ΙΑ' 9, ΙΓ' 2.

² Βλ. ἐκ τῆς ἐλληνικῆς νομισματικῆς νομοθεσίας νόμος ΣΔ' τῆς 10/12 Ἀπριλίου 1867 Περὶ νομισματικοῦ συστήματος ἄρθρ. 11, π.δ. τῆς 21/22 Αὐγούστου 1931 Περὶ κώδικος τῶν ἀφορωσῶν τὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος διατάξεων ἄρθρ. 11. Κατὰ τὴν βασικὴν διάταξιν τοῦ ν. ΣΔ' «τὰ κέρματα... εἶναι δεκτὰ κατὰ τὴν ἐπ' αὐτῶν τετυπωμένην ἀξίαν· ἀλλ' οἱ... ἰδιῶται δὲν ὑποχρεοῦνται νὰ λαμβάνωσιν εἰς πᾶσαν πληρωμὴν πλέον τῶν 50 δραμῶν ἐκ τῶν ἀργυρῶν» κλπ.

Ἵτι τὸ τεταρτηρὸν εἶχεν ὀνομαστικὴν ἀξίαν ἑνὸς τετάρτου τοῦ solidus μαρτυρεῖ ρητῶς καὶ σαφῶς ὁ Ἰωάννης Τζέτζης ἐν ἐπιστολῇ του : «καὶ Σιλιοῦδος γὰρ ὁ καὶ Θεῶ καινοτομηθῆναι μόλις ἂν ὑπετόπασα, τὸ τεταρτηρὸν ἐξεργάσατο τριτηρὸν δωδεκατημορίῳ λειπόμενον [sc. $\frac{1}{3} - \frac{1}{12} = \frac{1}{4}$] καὶ τὴν Ρωμαίων πᾶσαν εἰς στενὸν περιέκλεισε καὶ τὸ τε ἀνδράριον ἀγοραῖον καὶ βάνανσον»¹.

Τὴν φράσιν τοῦ Σκυλίτση - Κεδρηνοῦ «ἠλάττωσε δὲ (sc. ὁ, εἰς ὃν ἀπο δίδει ὁ χρονογράφος τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ τεταρτηροῦ αὐτοκράτωρ, Νικηφόρος Β΄) καὶ τὸ νόμισμα, τὸ λεγόμενον τεταρτηρὸν ἐπινοήσας. διπλοῦ δὲ τοῦ νομίσματος ἔκτοτε γεγονότος, ἡ μὲν εἰσπραξις τῶν δημοσίων φόρων τὸ βαρύτερον ἀπῆτει, ἐν δὲ τοῖς ἐξόδοις τὸ μικρὸν ἐσκορπίζετο»² δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐρμηνεύσωμεν ὡς δηλοῦσαν νόθευσιν τῆς εἰς πολῦτιμον μέταλλον περιεκτικότητος τοῦ solidus, ὡς ἐπιστεῦθη πρὸς στιγμὴν ἄλλοτε, ἀφ' οὗ ἡ ἀνωτέρω ὑπόθεσις παρέχει πολὺ φυσικωτέραν ἐξήγησιν. Τὸ κράτος δηλαδὴ δὲν ἠλάττωσε λάθρα τὴν εἰς χρυσὸν περιεκτικότητα τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος, οὔτε ἀπέφυγε νὰ καταστήσῃ ἐμφανῆ τὴν μεταβολὴν, ἀλλὰ προέβη εἰς τὴν κοπὴν ἰδίων νομισμάτων μὲ διάφορον ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν τῆς τοῦ ἀκεραίου solidus καὶ μὲ ὀνομαστικὴν ἀξίαν τὸ τέταρτον αὐτοῦ, ὧν ὅμως ἡ ἐσωτερικὴ ἀξία ἦτο προφανῶς κατωτέρα. Κατεβάλλετο δὲ προσπάθεια ὥστε αἱ μὲν κρατικαὶ δαπάναι νὰ πληρώνωνται διὰ τοῦ κεσματικοῦ νομίσματος, τὰ δὲ ἔσοδα νὰ ἀπαιτῶνται εἰς ἀκέραια νομίσματα. Ἵτι πάλιν τεταρτηρά, τ.ἔ. κέρματα ὀνομαστικῆς ἀξίας ἴσης πρὸς τὸ τέταρτον τῆς νομισματικῆς μονάδος, ἐκόπησαν οὐ μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὸν solidus ἀλλὰ καὶ πρὸς ὑποδιαίρεσεις τούτου, δεικνύει τὸ Τυπικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ Παντοκράτορος, ἐνθα σαφῶς φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ νομισμάτων μὲ πολὺ μικρὰν ὀνομαστικὴν ἀξίαν³, δεδομένου ὅτι ὡς ὑποδηλοῦται πολυάριθμα, εἰ καὶ ἄγνωστον πόσα ἀκριβῶς, τεταρτηρά ἀντιστοιχοῦν ἐνταῦθα πρὸς ἓν χρυσοῦν νόμισμα, ἐνῶ κατὰ τὸν σύγχρονον περίπου Τζέτζην τὸ τεταρτηρὸν ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ τέταρτον τοῦ solidus. Διότι πῶς ἄλλως δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ὅτι ἐντὸς λίαν βραχέος χρονικοῦ διαστήματος τὸ τεταρτηρὸν παρίσταται ἰσάξιον ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς τὸ τέταρτον τοῦ solidus καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς πολλοσημόριον αὐτοῦ;

Τίθεται νῦν τὸ ἐρώτημα : Ποῖος ὑπῆρξεν ὁ εἰσηγητὴς τοῦ τεταρτηροῦ ;

¹ Ἐπιστολὴ ἀρ. 94, ἔκδ. Th. Pressel, Tubingæ 1851, σελ. 84.

² Σκυλίτσης - Κεδρηνός, ἔκδ. Βόννης, τόμ. II, σελ. 369, Ζωναράς, ἔκδ. Βόννης, τόμ. III, σελ. 506 - 507.

³ A. Dmitrievskij, Τυπικά, τόμ. I, Κίεβον 1895, σελ. 661 (δίσ), 662 (δίσ), 686, 692 (δίσ) πρβλ. A. Frolov, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 251 ἐπ.

Οἱ Σκυλίτης - Κεδρηνὸς καὶ Ζωναρᾶς¹ ἀποδίδουν τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ τεταρτηροῦ εἰς τὸν Νικηφόρον Β' Φωκᾶν. Παρὰ τὴν ρητὴν ταύτην μαρτυρίαν διετύπωσα ἤδη εἰς τὸ βιβλίον μου², εἰ καὶ ἐν πολλοῖς ἔξ ἄλλων λόγων, ἀμφιβολίας περὶ τῆς ἀκριβείας τῆς, ἔξακολουθῶ δὲ καὶ νῦν νὰ ὑποπτεύωμαι ὅτι ἐγένετο ὑπὸ τῶν ἀρχοῦντως μεταγενεστέρων χρονολογῶν σύγχυσις μεταξὺ τοῦ Νικηφόρου Β' Φωκᾶ (963 - 969) καὶ τοῦ κατὰ ἓνα καὶ ἡμισὺν περίπου αἰῶνα προγενεστέρου ὁμωνύμου αὐτοκράτορος Νικηφόρου Α' (802 - 811). Πράγματι ὁ Τζέτζης, ὅστις εἶναι κατὰ τι μόνον μεταγενέστερος τοῦ Σκυλίτη καὶ σύγχρονος τοῦ Ζωναρᾶ, ἀποδίδει ἐν τῇ ἀνωτέρῳ μνημονευθείσῃ ἐπιστολῇ του τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ τεταρτηροῦ εἰς τινὰ Σιλιγούδην. Τὸ πρόσωπον τοῦτο δὲν εἶναι, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἄλλοθεν γνωστόν, ὑποθέτω μάλιστα ὅτι δὲν πρόκειται κἄν περὶ ὀνόματος, ἀκριβῶς εἰπεῖν, ἀλλὰ μᾶλλον περὶ σκωπτικοῦ παρωνυμίου. Τοῦτο, παραγόμενον προφανῶς ἐκ τῆς λέξεως *siliqua* (= κεράτιον, ὄνομα μιᾶς τῶν ὑποδαιρέσεων τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος), δυσχερῶς δύναται νὰ ἀνάγῃται εἰς τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρον Β' Φωκᾶν. Ἐν πρώτοις ὁ Σιλιγούδης χαρακτηρίζεται ὡς «ἀνδράριον ἀγοραῖον καὶ βάνανσον», ἐν ᾧ εἶναι γνωστόν ὅτι ὁ Φωκᾶς κατήγετο ἔξ ἐπιφανοῦς καὶ ἰσχυρᾶς στρατιωτικῆς οἰκογενείας. Ἐπειτα τὸ παρωνύμιον, ὑποδηλοῦν τὴν μέχρις εὐτελείας μικρολόγον καὶ καταθλιπτικὴν τοῦ λαοῦ δημοσιονομικὴν πολιτικὴν — θὰ τὸ μετεφράζομεν δεκαρολόγος — ἀρμόζει πολὺ περισσότερον εἰς τὸν Νικηφόρον Α', τὸν ἐπιβαλόντα τὰς περιφήμους δέκα «κακώσεις», ὧν αἱ πλείους εἶχον, ὡς γνωστόν, οἰκονομικὸν καὶ δημοσιονομικὸν χαρακτήρα τὸν αὐτοκράτορα δὲ τοῦτον ἴσως ἐννοεῖ ὁ Τζέτζης λέγων περαιτέρω ὅτι διὰ τῆς νομισματικῆς του μεταρρυθμίσεως «καὶ τὴν Ρωμαίων πᾶσαν εἰς στενὸν περιέκλεισεν». Εἶναι ἄλλως τε φυσικώτερον νὰ ἀποδώσωμεν παρωνύμιον ἐτυμολογούμενον ἐκ λατινικοῦ νομισματικοῦ ὄρου εἰς τὸν ἐν ἀρχῇ τοῦ Θ' αἰῶνος ζήσαντα Νικηφόρον Α', ὅτε ἦτο εἰσέτι ζωηροτέρα ἢ ἀνάμνησις τῆς λατινικῆς καὶ δὴ ἐπὶ νομισματικῶν θεμάτων, ἔνθα ἡ λατινικὴ γλῶσσα διετηρήθη ἐπὶ πολὺ μακρότερον χρονικὸν διάστημα ἢ εἰς τοὺς λοιποὺς τομεῖς τῶν πολιτειακῶν ἐκδηλώσεων ἐν Βυζαντίῳ, παρὰ εἰς τὸν μετὰ ἓνα καὶ ἡμισὺν αἰῶνα βασιλεύσαντα Νικηφόρον Β' Φωκᾶν. Τέλος, ὡς εἶχον ἤδη παρατηρήσει³ οἱ ἀνωτέρω χρονολογῶντες (Σκυλίτης - Κεδρηνὸς καὶ Ζωναρᾶς) συνδέουν τὴν ὑποτιθεμένην ἐπὶ Νικηφόρου Β' Φωκᾶ εἰσαγωγὴν τοῦ τεταρτηροῦ πρὸς ἕτερον νομισματικὸν μέτρον ληφθὲν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος

¹ Ἐνθ' ἀνωτ.· πρβλ. D w o r s c h a k, ἔνθ' ἀνωτ. Ὁ L o p e z, ἔνθ' ἀνωτ., διακρίνει μεταξὺ τεταρτηροῦ καὶ νομίσματος δύο τετάρτων, ἀποδίδων ἐκεῖνο μὲν εἰς τὸν Νικηφόρον Β' Φωκᾶν, τοῦτο δὲ εἰς τὸν διάδοχόν του Ἰωάννην Α' Τζιμισακῆν.

² Τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον κλπ., σελ. 21 ἔπ.

³ Ἐν Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher, τόμ. 13 (1937), σελ. 122 ἔπ.

«νόμου δὲ καὶ ἔθους ὄντων παντὸς χαρακτηῖρα βασιλέως εἰ μὴ τῷ σταθμῷ ἐλαττοῖτο δύναμιν ἔχειν ἰσότημον, ὃ δὲ τὸν ἑαυτοῦ προκεκρίσθαι ἐνομοθέτησεν, ὑποβιβάσας τοὺς τῶν ἄλλων»¹ ἢ κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ Ζωναρῶ «ἔθους δ' ἐπικρατήσαντος παλαιοῦ στατήρα πάντα βασιλικὸν ἐκτύπωμα φέροντος ἰσότημον εἶναι τῷ ἄρτι κοπτομένῳ παρὰ τοῦ βασιλεύοντος, ἐκεῖνος τὸ ἑαυτοῦ προτιμᾶσθαι κεκέλευκε νόμισμα»². Κατὰ τὴν διάταξιν τῶν αὐτοκρατόρων Οὐαλεντιανοῦ Α' καὶ Οὐάλεντος ἐν Cod. Just. VIII 11 (10). 1 (πρὸβλ. Βασιλικά ΝΔ' 18. 1), τὰ νομίσματα τῶν προγενεστέρων αὐτοκρατόρων, ἐφ' ὅσον εἶχον τὸ νόμιμον βᾶρος ἔδει νὰ γίνωνται δεκτὰ ἐν ταῖς συναλλαγαῖς, καθ' ὃν ἀκριβῶς τρόπον καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ βασιλεύοντος κοπτόμενα. Φαίνεται ὅμως ὅτι αὐτοκράτωρ τις μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν ἀλλὰ πρὸ τοῦ Λέοντος τοῦ σοφοῦ, κατήργησε τὴν διάταξιν ταύτην καὶ «τὸ ἀπολίτευτον μὲν τοῖς φέρουσι τῶν πρὸ αὐτοῦ ἀρξάντων νομίμασι τὴν μορφήν κατεψηφίσαιτο, μόνοις δὲ τοῖς ἑαυτοῦ ἀπένειμε πολιτεύεσθαι». Ὁ Λέων πάλιν διὰ τῆς νεαρᾶς 52³ κατήργησε «τῶν νεωτέρων τὴν καινοτομίαν» καὶ ἐπανάφερε τὸ πρῶην καθεστῶς, ὄρισας «πᾶν εἶδος νομίσματος, ἀπαραιοῖτον τὴν μορφήν ἔχον καὶ τὴν ὕλην ἀκίβδηλον καὶ τὴν ὀλκὴν τέλειον ἂν τέ τις ἢ τῶν προγενεστέρων ἂν τε τῶν ὀμιγόνων, δι' ἴσον καὶ τιμᾶσθαι καὶ πολιτεύεσθαι». Δὲν ἀποκλείεται βεβαίως νὰ ἐπανελάβην ὁ Νικηφόρος Β' Φωκᾶς τὴν ὑπὸ τοῦ Λέοντος Γ' καταργηθεῖσαν διάταξιν, ἀλλὰ θεωρῶ φυσικωτέραν τὴν ἐκδοχὴν, καθ' ἣν ἡ ὑπὸ τῶν χρονογράφων μνημονευομένη ὡς νομοθετικῶς ἐπιβληθεῖσα προτίμησις τῶν νεωστὶ κοπέντων νομισμάτων ἔναντι τῶν παλαιότερων ταυτίζεται πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Λέοντος Γ' καταργηθεῖσαν καὶ συνεπῶς δὲν δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸν Νικηφόρον Β' Φωκᾶν, βασιλεύσαντα ἤμισυν περιόπου αἰῶνα μετὰ τὸν Λέοντα.

Β' – ΕΠΑΡΧΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΙΧΝΗ

Εἰς τὸ βιβλίον μου⁴ ὑποστηρίζω ὅτι οὐδεμία ἔνδειξις ὑφίσταται δικαιολογοῦσα τὴν διατυπωθεῖσαν ὑπόθεσιν, καθ' ἣν τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον, ὡς παρεδόθη ἐν τῷ χειρογράφῳ τῆς Γενεύης, δὲν διεσώθη ὀλόκληρον ἀλλ' εἶχε καὶ συνέχειαν ἀπολεσθεῖσαν. Τῆς ἀπόψεως ταύτης οὔτε σήμερον ἔχω λόγον νὰ ἀποστῶ καὶ πρὸς στήριξιν ταύτης παραπέμπω εἰς τὰς αὐτόθι διατυπου-

¹ Σκυλίτσης - Κεδρηνός, τόμ. II, σελ. 369.

² Ζωναρᾶς, τόμ. III, σελ. 506 - 507.

³ Παρὰ C. E. Zachariä v. Lingenthal, Jus Græco-Romanum, τόμ. III (1857), σελ. 145 - 146.

⁴ Α. Χριστοφιλοπούλου, Τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον κλπ., σελ. 8.

μένας σκέψεις μου. Λέγομαι περαιτέρω¹ ὅτι ἐκτὸς τοῦ ἐν τῷ χειρογράφῳ τῆς Γενεύης διασωθέντος Ἐπαρχικοῦ βιβλίου, τοῦ ἀφιερωμένου ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν νομοθετικὴν ρύθμισιν τῶν σωματειακῶς ὀργανωμένων ἐπαγγελμάτων τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας, ὑφίσταντο καὶ ἄλλα ἐπαρχικά βιβλία, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἀνεφέρετο εἰς τοὺς λοιποὺς κλάδους, εἰς οὓς ἐξετείνεται ἡ ἀρμοδιότης τοῦ ἐπάρχου πόλεως, ἥτις, ὡς γνωστόν, ἦτο εὐρυτάτη καὶ πολυσχιδής. Ὡς τοιοῦτο θεωρῶ τὸ τὰς οἰκοδομικὰς σχέσεις ἀφορῶν, ἀποτελούμενον κατὰ βᾶσιν ἀπὸ νομοθετικῶς κεκρωμένα ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου, διασωθὲν ἐν μέρει εἰς τὸ χειρόγραφον τῆς Γενεύης ἐν συνεχείᾳ τοῦ περὶ ἐπαγγελματικῶν σωματείων Ἐπαρχικοῦ βιβλίου, εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Δ. Γκίνη δημοσιευθὲν² χειρόγραφον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἰς τὴν Ἐξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου.

Τρίτον πιθανῶς εἶναι τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον, ἐξ οὗ τὸν IB' αἰῶνα παρέλαβε κατὰ τὴν μαρτυρίαν του ὁ κριτὴς τοῦ βήλου καὶ ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου Βασίλειος Πεκουλῆς τὸν τύπον τοῦ ὄρκου τῶν Ἰουδαίων³. Ὁ R. S. Lopez, ὅστις δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζῃ τὴν ἀντίθετον ἐπ' αὐτοῦ ἀποψίν μου⁴, ταυτίζει τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον, ἐξ οὗ ὁ Βασίλειος Πεκουλῆς ἤντησε τὸν τύπον⁵, πρὸς τὸ περὶ συντεχνιῶν⁶. Ἐξακολουθῶ νὰ ἀμφιβάλω ζωηρῶς διὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ταυτίσεως, δεδομένου ὅτι ἡ περὶ τοῦ ὄρκου τῶν Ἰουδαίων διάταξις δὲν περιέχεται εἰς τὸ κείμενον τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου, ὡς παραδίδεται τοῦτο ἐν τῷ χειρογράφῳ τῆς Γενεύης, οὔτε πάλιν εἶναι πιθανὸν ὅτι περιελαμβάνετο εἰς ἀπολεσθεῖσαν συνέχειαν αὐτοῦ ἢ ὅτι προσετέθη κατὰ τὸ ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς ἐκδόσεως τοῦ νομοθετήματος μέχρι τοῦ Μανουήλ Α' χρονικὸν διάστημα. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι οὐδεμία, ὡς εἶπον, ἔνδειξις ὑφίσταται ὑποδεικνύουσα τὴν ὑπαρξιν ἀπολεσθείσης συνεχείας εἰς τὸ περὶ συντεχνιῶν Ἐπαρχικὸν βιβλίον, δὲν θεωρῶ πιθανὸν ὅτι, καὶ ἂν ὑπῆρχε τοιαύτη, θὰ ἐρρῦθμιζεν

¹ Αὐτόθι σελ. 27 ἐπ.· πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Ζητήματά τινα ἐκ τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου κλπ., σελ. 126 ἐπ.

² Δ. Γκίνη, Τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον καὶ οἱ νόμοι Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου, ἐν Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν, τόμ. 13 (1936), σελ. 183 ἐπ.

³ Βλ. Α. Χριστοφιλοπούλου, Τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον κλπ., σελ. 31 καὶ τὰς ἐνταῦθα παραπομπάς.

⁴ Τοῦναντίον μάλιστα τονίζει ὅτι τὸ ἐφ' οὗ στηρίζεται χωρίον «a jusqu'ici échappé à l'attention des nombreux commentateurs» τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου, τοῦθ' ὅπερ δὲν εἶναι, δι' ἐμὲ τοῦλάχιστον, ἀκριβές.

⁵ Τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον μνημονεύεται οὐχὶ εἰς τὸ κείμενον τῆς περὶ τοῦ ὄρκου τῶν Ἰουδαίων νεαρᾶς τοῦ αὐτοκράτορος Μανουήλ Α' Κομνηνοῦ (Zachariä, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. III, σελ. 440 ἐπ.), ὡς ἐκ παραδρομῆς σημειοῖ ὁ Lopez, ἀλλ' εἰς τὴν ἐν τῷ χειρογράφῳ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (Cod. Paris. gr. 1355) ἐν ᾧ ἡ νεαρά περιέχεται, συνοδεύουσιν ταύτην σημείωσιν τοῦ Πεκουλῆ.

⁶ R. S. Lopez, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 317.

εἶτε ἐξ ὑπαρχῆς εἶτε κατὰ μεταγενεστέραν νομοθετικὴν συμπλήρωσιν καὶ θέμα ὡς τὸ τοῦ ὄρκου ἀλλοθρήσκων, ἐντελῶς ἄσχετον πρὸς τὸν σκοπὸν, εἰς ὃν ἀπέβλεπε καὶ ὅστις περιορίζετο, κατὰ τὰ λεχθέντα, εἰς τὴν ρύθμισιν τῶν σχέσεων τῶν συντεχνιακῶς ὀργανωμένων ἐπαγγελματιῶν τῆς πρωτεύουσας.

Περισσότερον ἀμφίβολον εἶναι τὸ πρᾶγμα προκειμένου περὶ μιᾶς ἄλλης πληροφορίας, ἣν παραδίδει ὁ περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος γράφας κανονολόγος Θεόδωρος Βαλασμιῶν καὶ ἥτις διέλαθε πάντας τοὺς μὲ τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον ἀσχοληθέντας καὶ ἐμὲ αὐτὸν κατὰ τὴν πρὸ εἰκοσαετίας σχεδὸν διαπραγματεύσιν τοῦ θέματος. Οὗτος, σχολιάζων τὸν Νομοκάνονα τοῦ ΨευδοΦωτίου, μνημονεύει δίκης ἐνώπιον τοῦ αὐτοκρατορικοῦ δικαστηρίου, λαβούσης χώραν ὀλίγας δεκαετηρίδας προηγουμένως ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Λουκᾶ Α΄ τοῦ Χρυσοβέργη (1156 – 1169)¹, ἐν ἧ ὁ ἐνδιαφερόμενος διάκονος ἐπεκαλέσθη «τὰ τελευταῖα κεφάλαια τοῦ α΄ τίτ. τοῦ ἡ΄ βιβλίου τῶν βασιλικῶν καὶ τὰ ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ ἐπάρχου περὶ συνηγόρων ἀναταϊτόμενα. διαλαμβάνουσι γὰρ τοὺς συνηγόρους σύστημα εἶναι καὶ ὑπὸ τοῦ κατὰ καιροῦς ἐπάρχου σφραγίζεσθαι». Τοιαύτη διάταξις, ὀρίζουσα κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Βαλασμιῶνος ὅτι οἱ δικηγόροι διοριζόμενοι ὑπὸ τοῦ ἐπάρχου πόλεως συνεκρότου ἴδιον σωματεῖον ἢ οἰαδήποτε ἄλλη τοὺς συμπαραστάτας τούτους τῆς δικαιοσύνης ἀφορῶσα, δὲν ἀπαντᾷ ἐπίσης εἰς τὸ περὶ συντεχνιῶν Ἐπαρχικὸν βιβλίον, ὡς ἐν τῷ χειρογράφῳ τῆς Γενεῦς παραδίδεται, οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ ὑπῆρχεν εἰς τυχὸν ἀπολεσθεῖσαν συνέχειαν αὐτοῦ, δεδομένου ὅτι, ὡς γίνεται ὁμοφώνως δεκτόν², ἡ σειρὰ τῶν κεφαλαίων τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου, ἕκαστον τῶν ὁποίων εἶναι ἀφιερωμένον εἰς ἐν ἐπάγγελμα, προσδιορίζεται ἐκ τῆς σπουδαιότητος καὶ τῆς ἐκτιμήσεως, τῆς ὁποίας ἀπέλαυεν ἕκαστον τούτων καὶ ἡ εἰς αὐτὸ ἀναφερομένη συντεχνία ἐν τῇ βυζαντινῇ κοινωνίᾳ. Οὕτω τὸ πρῶτον κεφάλαιον ἀφορᾷ τοὺς ταβουλαρίους ἢ συμβολαιογράφους, τὸ δεύτερον καὶ τρίτον τοὺς ἀργυροπράτας καὶ τραπεζίτας, τὰ ἀκόλουθα πέντε ἀνάγονται εἰς τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν κατεργασίαν τῆς μετάξης καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς προϊόντων ἥτοι εἰδῶν κατ' ἐξοχὴν πολυτίμων, ἐν ᾧ οἱ χοιρέμποροι, ἰχθυοπρᾶται, ἀρτοποιοί, κάπηλοι, βόθροι καὶ τὰ καθαρῶς χειρωνακτικὰ ἐπάγγελα (λεπτορρογοί, γυψοπλάσται... καὶ πάντες οἱ ἐργολάβοι) καταλαμβάνουν τὰ τελευταῖα κεφάλαια. Δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατόν νὰ δεχθῶμεν ὅτι οἱ δικηγόροι, περὶ ὧν οὐδεὶς γίνεται λόγος εἰς τὸ κατὰ τὸ χειρόγραφον τῆς Γενεῦς Ἐπαρχικὸν βιβλίον, θὰ κατετάσσοντο, ἐὰν εἶχε τοῦτο ἀπολεσθεῖσαν συνέχειαν, μετὰ τοὺς ὡς ἄνω μικρεμπόρους καὶ χειρῶνακτας

¹ Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων ὑπὸ Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλή, τόμ. Α΄, Ἀθήνησιν 1852, σελ. 159 – 160.

² Βλ. Α. Χριστοφιλοπούλου, Τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον κλπ., σελ. 8 καὶ τὰς ἐνταῦθα παραπομπάς.

καὶ μάλιστα εἰς τοιαύτην ἀπόστασιν ἀπὸ τὸ λίαν συγγενὲς πρὸς αὐτοὺς ἐπάγγελμα ἢ ἀκριβέστερον εἶπεῖν λειτούργημα τῶν συμβολαιογράφων, εἰς οὓς εἶναι ἀφιερωμένον, ὡς ἐλέχθη, τὸ πρῶτον κεφάλαιον. Κατὰ συνέπειαν, ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν δύο τινά. Ἡ ὅτι αἱ περὶ συνηγῶρων διατάξεις περιείχοντο εἰς ἕτερον νομοθέτημα (Ἐπαρχικὸν βιβλίον), ἀφιερωμένον εἰς ἄλλον κλάδον τῆς ἀρμοδιότητος τοῦ ἐπάρχου καὶ δὴ τῆς δικαστικῆς τοιαύτης — δεδομένου ὅτι οὗτος ἦσκει εἰς εὐρεῖαν κλίμακα καὶ δικαστικά καθήκοντα¹ —, πιθανῶς δὲ πρόκειται ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει περὶ τοῦ αὐτοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου, ἐξ οὗ ἠντήλησεν ὁ Πεκουλῆς τὸν τύπον τοῦ ὄρκου τῶν Ἰουδαίων ἢ ὅτι αἱ διατάξεις περὶ συνηγῶρων καὶ τῆς εἰς σωματεῖον (σύστημα) ὀργανώσεως των, περὶ ἧς ὁμιλεῖ τὸ σχόλιον τοῦ Βαλσαμῶνος, προσετέθησαν εἰς τὸ περὶ σωματείων Ἐπαρχικὸν βιβλίον, μετὰ τὴν ἐπὶ Λέοντος Γ' τοῦ σοφοῦ ἀρχικὴν ἐκδοσίν του καὶ μέχρι τῆς πατριαρχίας τοῦ Λουκᾶ Χρυσοβέργου. Κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην ἐκδοχὴν ἢ προσθήκῃ δυνατὸν νὰ ἐγένετο ἐξ ἀφορμῆς καὶ ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὴν διὰ τῆς περιφήμου νεαρῆς τοῦ Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου² ἐπιχειρηθεῖσαν ἐν ἔτει 1045 ἀναδιοργάνωσιν τῆς διδασκαλίας τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ τὴν ἴδρυσιν ἐν Κωνσταντινουπόλει Νομικῆς Σχολῆς ἐπὶ τῷ σκοπῶ ἐκπαιδύσεως, ὡς ρητῶς ἐν τῇ νεαρῇ λέγεται, συμβολαιογράφων καὶ συνηγῶρων, ἀμφοτέρων τῶν ὁποίων ἢ σωματειακῇ ὀργανώσεσι ἐπίσης ρητῶς ἐν τῷ αὐτῷ κειμένῳ μαρτυρεῖται (§§ 19 — 20): «ἐπεὶ γὰρ ἅπαξ ἐμνήσθημεν συμβολαιογράφων καὶ συνηγῶρων, ἀναγκαῖον φήθημεν καὶ τὸ κατ' ἐκείνους εὐθέσθαι ὡς πανταχόθεν ἡμῖν ἄρτιον εἶη κατὰ μηδὲν ἔλλιπὲς τὸ περὶ τοὺς νόμους τοῦτο κοινωφελέστατον σπούδασμα. θεοσπίζομεν οὖν... μὴ μόνον αὐτοὺς πάντα τρόπον ἐκπονεῖν καὶ μανθάνειν ἐπιμελῶς τὰ τῶν νόμων παρὰ τῷ λογιωτάτῳ νομοφύλακι (τ.ἔ. τῷ προϊσταμένῳ τῆς ἰδρυθείσης Νομικῆς Σχολῆς), ἀλλὰ μηδ' ἐντάττεσθαι πρότερον τοῖς τοιούτοις **συστήμασι**, πρὶν ἂν οὗτος αὐτὸς ὁ διδάσκαλος αὐτοῖς ἐπιμαρτυρήσῃ καὶ τὴν ἐκείνων ὑπόληψιν ἐπὶ τε τῇ τῶν νόμων μαθήσει καὶ τῇ λοιπῇ δεξιότητι, γλώττης ἅμα φωνῇ καὶ χειρὸς γραφῇ βεβαιώσῃ».

ΑΝΑΣΤ. Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ

¹ Βλ. τὰς παρὰ Α. Χριστοφιλοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 43, παραπομπάς.

² Τελευταία ἐκδοσις ὑπὸ Ι. καὶ Π. Ζέπου, Jus Græco-Romanum, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1931, σελ. 618 ἐπ.